

D.B. Baris
A.J. Jacobs
B.H. Perdok

No. 2.45

VERANDERINGEN IN HET AANTAL
BEDRIJFSHOOFDEN EN BEDRIJVEN
OP DE DRENTSE ZANDGRONDEN
IN DE PERIODE 1966-1971

L26

2.45A

angl

Februari 1973

Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Streekonderzoek

380795

Inhoud

	Blz.	
WOORD VOORAF	5	
INLEIDING	7	
SAMENVATTING VAN DE RESULTATEN	9	
HOOFDSTUK I	DE ONTWIKKELING VAN DE MANNELIJKE AGRARISCHE BEROEPSBEVOLKING EN VAN HET AANTAL BEDRIJVEN IN DRENTHE	15
§ 1.	De ontwikkeling van de mannelijke agrarische beroepsbevolking	15
§ 2.	De ontwikkeling van het aantal bedrijven en de bedrijfsgrootte	17
§ 3.	De ontwikkeling van het aantal bedrijven in de keuzegemeenten	18
HOOFDSTUK II	DE VERANDERINGEN IN HET AANTAL BEDRIJFSHOOFDEN	21
§ 1.	Het aantal geregistreerden naar beroepsgroepen	21
§ 2.	De uitgetreden bedrijfshoofden	22
§ 3.	De toetreden bedrijfshoofden	25
§ 4.	De bedrijfswisseling	26
§ 5.	De bedrijven van de uitgetreden en toetreden grondgebruikers en de bedrijfsoverdracht	29
§ 6.	De gemeenschappelijke exploitatie	31
HOOFDSTUK III	DE VERANDERINGEN IN HET AANTAL BEDRIJVEN	34
§ 1.	Het aantal bedrijven en de mutaties per beroepsgroep	34
§ 2.	De verdwenen A+B bedrijven	36
§ 3.	De nieuw geregistreerde A+B-bedrijven	40
§ 4.	De gecontinueerde bedrijven	40
§ 5.	De ontwikkeling van de bedrijfsgrootte-structuur	42
BIJLAGEN		
1.	De redenen van uittreding van de bedrijfshoofden en de bestemming van het bedrijf	45
2.	De redenen van toetreding van de bedrijfshoofden en de verkrijging van het bedrijf	46

BIJLAGEN (vervolg)

Blz.

3.	Veranderingen in het aantal A+B-bedrijven in de periode 1966-1971	47
4.	Het grondverkeer van en naar A+B-bedrijven	48

Woord vooraf

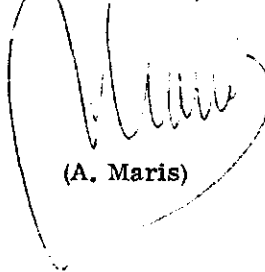
Enkele jaren geleden verscheen LEI-publikatie 2.12. "Beroepsverandering door zelfstandige agrariërs en vermindering van het aantal bedrijven in Drenthe". Dit onderzoek betrof de periode 1936-1966.

Behoeftte aan inzicht in de achtergronden van de beroepsverandering vormde voor de Provinciale Onderzoekcommissie van de Stichting voor de Bedrijfsontwikkeling in de Landbouw aanleiding, het LEI te verzoeken opnieuw een onderzoek in te stellen.

Alvorens dit onderzoek naar de achtergronden van de beroepsverandering ter hand te nemen, was het noodzakelijk gegevens te verzamelen over de wijzigingen in het aantal bedrijfshoofden en bedrijven en over de betekenis die de beroepsverandering hierbij thans heeft. Aan de hand hiervan kan vervolgens worden bepaald op welke wijze het onderzoek naar de achtergronden van de beroepsverandering moet worden opgezet.

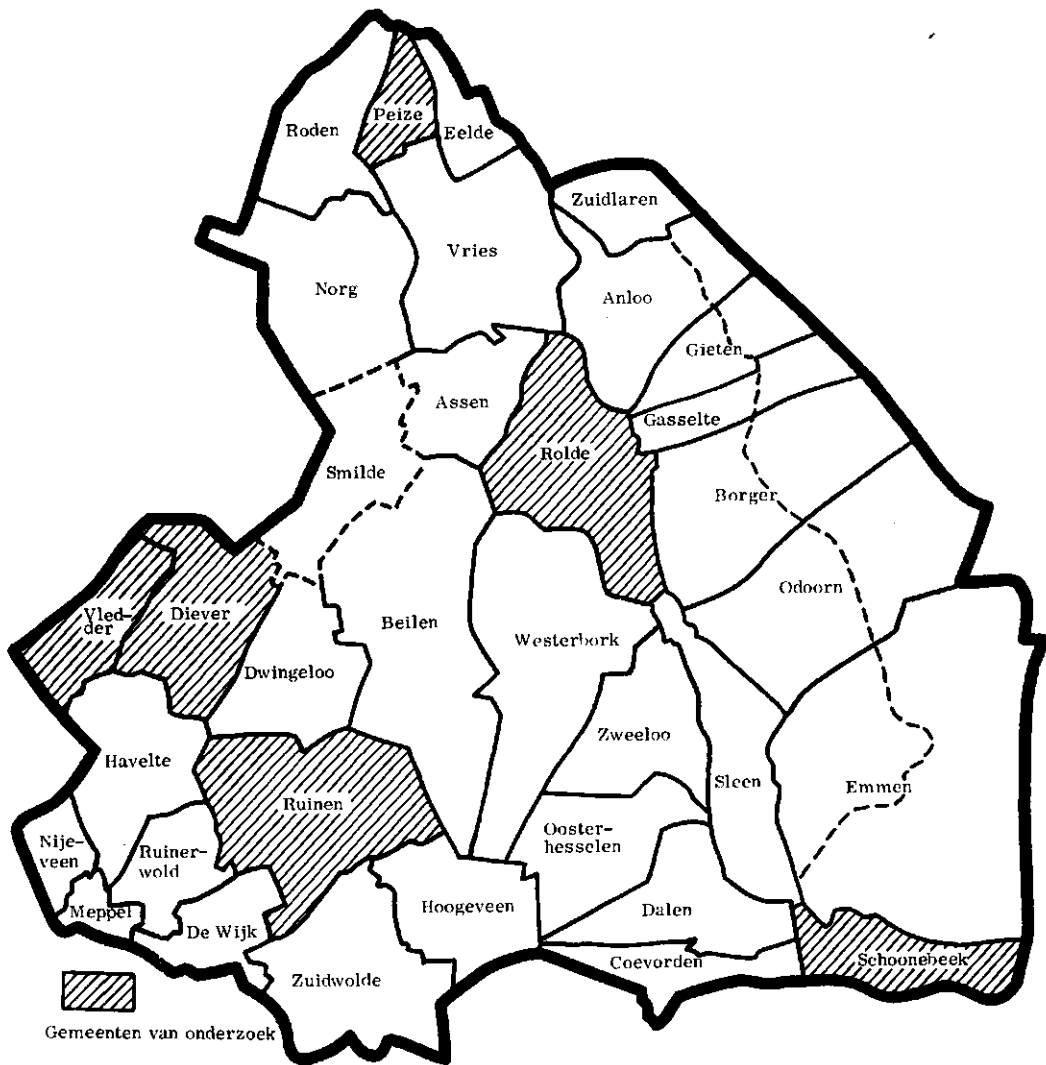
Het resultaat van het vooronderzoek over de recente ontwikkelingen in aantal bedrijven en bedrijfshoofden is in deze publikatie neergelegd. Dit deel van het onderzoek is uitgevoerd door D.B. Baris, A.J. Jacobs en B.H. Perdok, van de afdeling Streekonderzoek.

De Directeur,

A handwritten signature in dark ink, enclosed within a large, hand-drawn oval. The signature is stylized and appears to read 'A. Maris'.

(A. Maris)

Den Haag, februari 1973.

Inleiding

Uit vergelijking van de resultaten van de tellingen van beroepsbevolking en van bedrijven kan een indruk worden verkregen van de ontwikkeling gedurende een bepaalde periode. Veranderingen in leeftijdsopbouw en van de bedrijfsgroottestructuur zijn indicaties voor de wijzigingen die er plaatshebben.

Toch is het niet mogelijk om alleen met behulp hiervan een indruk te krijgen van de personen die de beroepsgroep verlaten en met welke redenen dit geschiedt, terwijl anderzijds niet is af te leiden welke jongere bedrijfshoofden zijn toetreden en op welke wijze de toetreding plaats had. Ook veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur kunnen het gevolg zijn van diverse oorzaken. Een wijziging van het aantal bedrijven is in de meeste gevallen niet uitsluitend een gevolg van opheffing, maar vaak ook komt er in geringe mate nog stichting van nieuwe bedrijven voor. Ook de verschuiving van de bedrijven naar andere grootteklassen als gevolg van vergroting en verkleining is niet waar te nemen.

Uit het voorgaande is af te leiden, dat een analyse van de aantalsontwikkeling slechts te maken is, indien men gedurende een bepaalde periode de individuele bedrijfshoofden en bedrijven volgt en de optredende veranderingen waarneemt. Deze methode werd reeds toegepast bij het voorgaande onderzoek over de periode 1963-1966. In aansluiting hierop werden thans in dezelfde gemeenten op de Drentse zandgronden de wijzigingen in de periode 1966-1971 nagegaan. Deze keuzegemeenten zijn weergegeven op bijgaande kaart.

Uitgaande van 1966 werd voor elk bedrijf dat in de onderzoeksgemeenten aanwezig was een kaart aangelegd, waarop de belangrijkste gegevens over het bedrijf en het bedrijfshoofd werden vermeld. Vervolgens werd met behulp van de inventarisatie 1971 nagegaan of er veranderingen in het bedrijf waren geweest en of er wijziging van exploitant had plaats gehad.

Met behulp van plaatselijke deskundigen werden alle geconstateerde wijzigingen gedurende de onderzoeksperiode doorgenomen en voor zover het onderzoek dit noodzakelijk maakte, de redenen van wijzigingen vastgelegd. De verwerking van de aldus verzamelde gegevens had plaats met behulp van de computer.

De indeling van de rapportering is verder als volgt. Allereerst wordt een samenvatting van de resultaten van het onderzoek gegeven. Hoofdstuk I geeft vervolgens een overzicht van de ontwikkeling van de agrarische beroepsbevolking en van het aantal bedrijven in Drenthe op basis van de CBS-tellingen. In hoofdstuk II en III worden de enquêteresultaten vermeld in de keuzegemeenten, waarbij in eerstgenoemd hoofdstuk de nadruk ligt op de bedrijfshoofden, terwijl in het volgende de bedrijven centraal worden gesteld.

Samenvatting van de resultaten

De vermindering van het aantal beroepspersonen en bedrijven in Drenthe

In de laatste vijf jaren verminderde de agrarische beroepsbevolking in Drenthe met ongeveer 5 procent per jaar. De vermindering van het aantal bedrijfshoofden was 3 procent; de daling van het aantal medewerkende zoons en overige arbeidskrachten was aanmerkelijk groter en varieerde van 5 tot 10 procent per jaar. De bedrijfsgrootestructuur is de laatste jaren geleidelijk verbeterd, zij het dat het proces in een vrij traag tempo verloopt. De gemiddelde bedrijfsgroote van de landbouwbedrijven nam jaarlijks met nauwelijks een halve ha toe en was in 1970 volgens de CBS-telling ruim 17 ha.

In de landbouwgebieden van Drenthe vertoont de bedrijfsgrootestructuur aanmerkelijke verschillen. De Veenkoloniën, het Centraal Zandgebied en de Hondsrug kenmerken zich door relatief veel grotere bedrijven, terwijl in de Noordelijke en Zuidelijke zandgebieden de bedrijven klein zijn. Laatstgenoemde twee gebieden vertonen wat de oppervlakte der bedrijven betreft, overeenkomst met de zandgronden elders, maar de produktieomvang is geringer, omdat er zeer weinig veredelingsproductie voorkomt.

Vorengenoemde regionale verschillen en ontwikkelingstendenties werden ontleend aan de CBS-tellingen. Uit het LEI-onderzoek in de keuzegemeenten op de Drentse zandgronden blijkt het volgende.

Mutaties in het aantal geregistreerden en bedrijven in de beroepsgroepen in de keuzegemeenten

	Beroepsgr. A+B		Beroepsgr. C+D		Alle ber. gr.	
	hoofden	bedr.	hoofden	bedr.	hoofden	bedr.
Aantal in 1966	1 761	1 622	620	616	2 381	2 238
Geheel verdwenen	335	172	224	224	559	396
	1 426	1 450	396	392	1 822	1 842
Geheel nieuw	180	34	38	44	218	78
	1 606	1 484	434	436	2 040	1 920
Groepsverandering (-)	112	107	26	24	228	131
	1 494	1 377	408	412	1 812	1 789
Groepsverandering (+)	26	24	112	107	228	131
Aantal in 1971	1 520	1 401	520	519	2 040	1 920

In de eerste plaats valt het op dat het aantal bedrijfshoofden groter is dan het aantal bedrijven. Dit komt doordat 8% voor de bedrijven in de A+B-groep, d.w.z. bedrijven waarop de landbouw als hoofdberoep wordt uitgeoefend, door meer dan één bedrijfshoofd wordt geëxploiteerd 1).

1) In hoofdstuk II wordt in § 1 de beroepsgroepenindeling nader toegelicht.

In de tweede plaats blijken de mutaties in het aantal bedrijfshoofden in de A+B-groep aanmerkelijk groter te zijn dan in het aantal bedrijven. Dit wordt hoofdzakelijk veroorzaakt doordat nauwelijks de helft van de bedrijfshoofden die het beroep beëindigen het bedrijf overdroeg aan een opvolger.

Bedrijfshoofden verdwijnen uit de A+B-groep ten gevolge van beroepsbeëindiging, overlijden of beroepsverandering. Er treden bedrijfshoofden toe door beroepsaanvaarding en beroepsverandering. Het aantal bedrijven in de categorie hoofdberoep landbouwer vermindert door opheffing, fusie en beroepsgroepverandering. Vermeerdering kan plaatshebben door stichting, splitsing en toetreding uit de C/D-groep.

Mutaties in het aantal bedrijfshoofden

In de keuzegemeenten deden zich in de periode 1966-1971 de volgende wijzigingen voor in het aantal bedrijfshoofden met hoofdberoep landbouw.

Mutaties in het aantal bedrijfshoofden in de A+B-groep (1966-1971)

	Leeftijdsklassen in jaren					Alle klassen	
	< 40	40-49	50-54	55-59	≥ 60	abs	%
Bedr. hoofden 1966	406	529	262	219	345	1 761	100
Uittreding door:							
overlijden	2	9	9	14	41	75	4
beroepsbeëindiging		9	17	42	177	245	14
beroepsverandering	38	42	30	11	4	125	7
Totaal abs	40	60	56	67	222	445	25
In % van 1966	10	11	21	31	64	25	
Toetreding door:							
beroepsaanvaarding	115	30	7	2	2	156	11
beroepsverandering	14	9	7	3	2	35	2
diverse redenen	1	3		5	5	14	1
Totaal abs	130	42	14	10	9	205	14
In % van 1971	39	9	6	5	3	14	
Bedrijfshoofden 1971	334	446	238	216	286	1 520	100

Uittreding

De uittreding van het aantal A+B-bedrijfshoofden ten gevolge van overlijden, beroepsbeëindiging en beroepsverandering was resp. 4, 14 en 7 procent. Te zamen 25%, d.w.z. 5% gemiddeld per jaar.

De beroepsbeëindiging kwam hoofdzakelijk voor in de oudere leeftijdsklassen beginnende vanaf 50 jaar. Van de boeren die 55 tot 60 jaar waren, beëindigde in de onderzoekperiode een vierde deel het beroep; van de boeren boven de 60 jaar was dit ruim de helft. De gemiddelde

beroepsbeëindigingsleeftijd was 65 jaar. In 11 procent van het aantal beroepsbeëindigingsgevallen werd gebruik gemaakt van de O.- en S.-regelingen. De leeftijd van de betreffende personen was uiteraard aanmerkelijk jonger dan gemiddeld.

De beroepsverandering kwam in hoofdzaak voor in de leeftijdsklassen tot 55 jaar. In vergelijking met voorgaande jaren was er in de periode 1966/1971 vrijwel geen toeneming. De stimulering door het O.- en S.-fonds had waarschijnlijk een betrekkelijk geringe invloed op de beroepsverandering; slechts 17% van de van beroep veranderde boeren maakte hiervan gebruik. De beroepskeuze richtte zich vooral op de agrarisch verwante bedrijfssectoren, terwijl weinigen fabrieksarbeider werden. Het merendeel van de gekozen beroepen vereiste geen speciale scholing, hetgeen geen verwondering wekt, indien men constateert dat de gemiddelde leeftijd van verandering 46 jaar was.

De boeren die het beroep beëindigden of die van beroep veranderden, hadden over het algemeen kleine bedrijven. De gemiddelde grootte was iets minder dan 10 ha tegenover een algemeen gemiddelde van omstreeks 15 ha. Bij beëindiging komt dit omdat de ouderen meestal kleinere bedrijven exploiteren, aangezien ze vaak reeds een gedeelte van de grond hebben afgestoten. Bij beroepsverandering is ongetwijfeld de smalle bestaansbasis van het kleinere bedrijf een stimulans tot beroepsverandering.

Zowel bij de beroepsbeëindiging als de beroepsverandering kwam niet alle cultuurgrond vrij. Bij beroepsbeëindiging werd in 20% van de gevallen nog een geringe oppervlakte van slechts enkele ha aangehouden. Bij beroepsverandering was de neiging om grond aan te houden aanmerkelijk sterker: in 40% van de gevallen werd een oppervlakte vastgehouden die over het algemeen slechts weinig kleiner was dan de oorspronkelijke grootte.

Toetreding

De toetreding van nieuwe bedrijfshoofden door beroepsaanvaarding en beroepsverandering was gedurende de onderzoeksperiode resp. 11 en 2%. Te zamen met de bijzondere gevallen waarbij de plaats van een overleden echtgenoot werd ingenomen was de toetreding 14%, d.w.z. 3% gemiddeld per jaar.

De leeftijd waarop de jongeren bedrijfshoofd of medeëxploitant werden, was gemiddeld hoog, nl. 34 jaar. De oorzaak hiervan is vermoedelijk het afnemend animo bij de jongere generatie om op te volgen.

Beroepsverandering naar het zelfstandige landbouwberoep is bij de huidige algemene afvloeiingstendentie een opvallend verschijnsel, dat hier nog vrij veel voorkomt. Over het algemeen echter waren deze personen reeds vrij nauw bij de landbouw betrokken. Dit blijkt o.a. hieruit, dat ruim de helft voordien landarbeider, grondwerker of los arbeider was en reeds twee derdedeel grond gebruikte of vee bezat.

Wat de bedrijfsgrootte bij toetreding betreft, de bedrijven die werden aanvaard waren enkele ha groter dan gemiddeld, terwijl in geval van beroepsverandering de grootte enkele ha kleiner was dan gemiddeld.

De leeftijdsopbouw onderging als gevolg van uit- en toetreding weinig verandering.

Mutaties in het aantal bedrijven

De mutaties in het aantal bedrijven en in de bedrijfsgroottestructuur waren als volgt.

Mutaties in het aantal bedrijven in de A+B-groep per oppervlakteklasse (1966-1971)

	Grootteklassen in ha					Alle gr. kl.	
	< 5	5-10	10-15	15-20	≥ 20	abs	%
Aantal bedrijven 1966	92	388	508	358	276	1622	100
Opheffing en fusie	23	60	61	20	8	172	11
Beroepsgr. verand.	24	47	24	6	6	107	6
Verdwijning: in % van 1966	47 (51)	107 (28)	85 (17)	26 (7)	14 (5)	279 (17)	17
Stichting en splitsing	9	7	8	3	7	34	2
Beroepsgroep- verandering	5	7	8	2	2	24	2
Ontstaan: in % van 1971	14 (23)	14 (6)	16 (4)	5 (1)	9 (3)	58 (4)	4
Grootteklasse	-11	-85	-154	-115	-30	-395	
Wisselingen 1)	+12	+43	+89	+134	+117	+395	
Saldo	+1	-42	-65	+19	+87		
Aantal bedrijven 1971	60	253	374	356	358	1401	100

1) Door oppervlaktewijziging uit resp. naar de desbetreffende grootteklassen.

Uit de mutatietafel van het aantal bedrijven blijkt, dat het aantal landbouwbedrijven in 1966-1971 verminderde met 11% ten gevolge van opheffing en fusie (2% per jaar) en met 6% ten gevolge van beroepsgroepverandering (ruim 1% per jaar). Hiertegenover was er een vermeerdering met 4% (bijna 1% per jaar), ongeveer in dezelfde mate veroorzaakt door enerzijds stichting en splitsing, anderzijds beroepsgroepverandering.

De verdwenen bedrijven waren in hoofdzaak kleinere bedrijven. In de grootteklasse beneden de 5 ha verdween ruim de helft van het aantal bedrijven, terwijl ook in de grootteklasse 5-10 ha de afnemng sterk was. Opvallend is het dat ook de nieuw ontstane bedrijven merendeels klein zijn, want bijna de helft is kleiner dan 10 ha. Het bleek echter dat in deze nieuwe groep relatief veel veredelingsbedrijven voorkwamen.

Van het aantal uit de A+B-groep verdwenen bedrijven, werd een vijfde deel opgeheven in het kader van de O.- en S.-regeling.

De O.-en S.-beëindigingen zijn boven de 15 ha iets minder sterk vertegenwoordigd in de totale groep van verdwenen bedrijven, hetgeen verband houdt met gestelde voorwaarden waaronder deze beëindiging plaatsheeft.

Bij de bedrijven in de A+B-groep blijken zich eveneens grootteveranderingen te hebben voorgedaan. Ongeveer 30% wisselde van grootteklasse, voornamelijk door een vertrek uit de klassen beneden de 15 ha naar de hogere klassen. In de klassen beneden de 15 ha is het aantal bedrijven dat verdween bijna 2 x zo groot als het aantal bedrijven dat tot > 15 ha werd vergroot. Uiteraard zijn deze ontwikkelingen van elkaar afhankelijk, aangezien bedrijfsvergroting in het algemeen slechts mogelijk is bij verdwijning van een aantal bedrijven.

Dit blijkt eveneens uit de volgende tabel waarin het grondverkeer uit en naar A+B-groep globaal is weergegeven.

Wijzigingen in het aantal A+B-bedrijven en in de oppervlakte cultuurgrond (1966-1971)

	Bedrijven	Cultuurgr. in ha	Gem. bedr. gr.
In 1966	1 622	22 880	14,1
Opgeheven	172	1 798	10,5
Naar C+D	<u>107</u>	<u>929</u>	8,7
Verdwenen uit A+B	- 279	- 2 727	9,8
Nieuw ontstaan	34	376	11,1
Uit C+D	<u>24</u>	<u>258</u>	10,8
Toegetreden tot A+B	+ 58	+ 634	10,9
Oppervlaktevergroting	<u> </u>	<u>+ 1 314</u>	<u>1,0</u>
In 1971	1 401	22 101	15,8

De A+B-bedrijven die in beide jaren aanwezig waren werden vergroot met een oppervlakte van 1 314 ha, dit is gelijk aan de helft van de cultuurgrond die beschikbaar kwam ten gevolge van het verdwijnen van A+B-bedrijven. De gemiddelde bedrijfsgrootte van deze bedrijven steeg hierdoor van 15 tot 16 ha. De gemiddelde bedrijfsgrootte van alle bedrijven steeg nog iets meer, nl. van ruim 14 ha tot bijna 16 ha, ondanks het feit dat de oppervlakte cultuurgrond in de A+B-groep afnam, met 779 ha.

Ten slotte blijkt uit de hierna volgende tabel dat indien de eerste exploitant uittrad, er 60% kans was dat het bedrijf uit de A+B-groep verdween. Ingeval van overlijden en beroepsbeëindiging was dit bijna 50%, bij beroepsverandering zelfs 90%. Verder kan uit de tabel worden afgeleid, dat het verdwijnen van de bedrijven uit de A+B-groep voor 60% het gevolg is van overlijden en beroepsbeëindiging en voor 40% het gevolg van beroepsverandering.

Wijzigingen in aantal A+B bedrijfshoofden en bedrijven (1966-1971)

Bedrijfshoofden eerste exploitanten	Mutaties bedrijfs- hoofden	Uit A+B-groep verdwenen	Nieuwe A+B	Bedrijven beide jaren aanwezig
Uitgetreden t.g.v.				
overlijden	71	26		45 (63%)
ber.beëind.	236	131		105 (44%)
ber. verand.	114	104		10 (9%)
div. red. 1)	37	18		19 (49%)
Totaal	458	279		179 (39%)

Toegetreden t.g.v.				
beroepsaanv.	123		18	105
beroepsverand.	35		26	9
div. red. 2)	51		14	37
Totaal	209		58	151

1) Inclusief 36 bedrijfswisselingen.

2) Inclusief 38 bedrijfswisselingen.

Indien men het resultaat van alle veranderingen relateert aan twee belangrijke kenmerken van de agrarische structuur, nl. de leeftijd van de bedrijfshoofden en de oppervlakte van de bedrijven, dan blijkt dat het aantal bedrijfshoofden in de jongere leeftijdsklassen met een bedrijf beneden de 15 ha het meest is afgenomen en dat de meeste jongeren zich richten op de bedrijven boven de 20 ha. Ook in de andere leeftijdsklassen is er overigens een tendentie naar grotere bedrijven aanwezig. Van het aantal bedrijfshoofden in de leeftijdsklasse van 50 tot 60 jaar handhaven zich, vooral op de kleinere bedrijven, relatief meer dan de jongeren en ouderen.

In het totale ontwikkelingspatroon van de agrarische structuur zijn vorengenoemde hoofdlijnen duidelijk te onderscheiden. Het tempo waarop zich de veranderingen voltrekken is evenals in andere delen van ons land vrij langzaam. In vergelijking met het vorig onderzoek over de periode 1963-1966 is er bovendien sprake van enige vertraging. Het aantal bedrijfshoofden dat het beroep beëindigde daalde aanmerkelijk, terwijl het aantal beroepsveranderingen constant bleef. Hoewel het aantal jonge bedrijfshoofden dat toetrad eveneens verminderde was de afnemering van het aantal bedrijfshoofden en bedrijven iets geringer dan bij het vorig onderzoek.

HOOFDSTUK I

De ontwikkeling van de mannelijke agrarische beroepsbevolking en van het aantal bedrijven in Drenthe

Drenthe is een van de meest agrarische provincies van ons land. Volgens de algemene Volkstellingen was in 1947 ongeveer 43 procent van de mannelijke beroepsbevolking in de landbouw werkzaam, terwijl dit percentage in 1960 nog 28 bedroeg. De wijze, waarop zich een verdere daling tot omstreeks 17 procent in 1970 voltrok, komt in de volgende paragraaf aan de orde.

§ 1. De ontwikkeling van de mannelijke agrarische beroepsbevolking

Voor het nagaan van de ontwikkeling van de agrarische beroepsbevolking sinds 1960 kan gebruik worden gemaakt van diverse tellingen, die wat aantallen personen betreft in den regel nogal sterk uiteenlopen. De oorzaak hiervan ligt o.a. in de verschillen in telcriteria die worden toegepast. In tabel 1 is met behulp van verschillende bronnen een globale schatting gemaakt van het verloop van het aantal mannelijke beroepspersonen werkzaam in de land- en tuinbouw.

Tabel 1. De ontwikkeling van de mannelijke beroepspersonen in de land- en tuinbouw in Drenthe

	1960	1965		1970	
	Aantal	Aantal	% 1)	Aantal	% 1)
Bedrijfshoofden	14 300	12 900	2,0	11 000	3,2
Zoons	4 700	3 400	6,3	2 000	10,1
Overige arbeidskrachten	5 000	3 000	9,7	2 000	7,8
Totaal	24 000	19 300	4,3	15 000	4,9

1) Jaarlijks gem. afnemingspercentages volgens de formule $(1 - d)^n$

Gedurende deze tien jaren verminderde de agrarische beroepsbevolking in Drenthe jaarlijks met 4 à 5 procent. Dit stemt vrijwel overeen met de landelijke ontwikkeling. Indien men beide vijfjaarlijkse perioden gaat vergelijken, dan kan men constateren dat de bedrijfshoofden in de

laatste periode iets sneller zijn afgenomen. In verhouding tot de zoons en overige arbeidskrachten is de procentuele afnemning echter nog gering.

In verband met een eventuele verandering als gevolg van sterke aantalsvermindering is het belangrijk om na te gaan of er sterke wijzigingen in de leeftijdsopbouw optreden.

Tabel 2. De veranderingen in leeftijdsopbouw

Leeftijds- klassen	Landb.+ tuinders			Vast.meew.zoons			Werkn. BPL $\geq$ 26 weken		
	CBS 1965	CBS in- 1970	dex	CBS 1965	CBS in- 1970	dex	1965	1970	index
< 25	158	140	89	1853	1015	55	591	568	96
25 - 29	542	509	94	591	357	60	338	303	90
30 - 39	2502	2021	81	576	365	63	730	553	76
40 - 54	5436	4804	88	216	143	66	1027	754	73
55 - 64	3190	2648	83				721	498	69
$\geq$ 65	1055	719	68						
Alle	12883	10841	84	3236	1880	58	3407	2676	79

Bij alle categorieën treedt in elke leeftijdsklasse vermindering op. Gezien de verhouding waarin dit plaatsheeft, kan men bij de bedrijfs-
hoofden slechts een geringe verjonging constateren. Hoewel de leeftijds-
klassen van 40-54 jaar relatief gezien iets groter worden, is er voor-
lopig bij de huidige ontwikkelingstendenties toch geen gevaar voor ver-
oudering.

De sterke afnemning van het aantal meewerkende zoons, vooral in de
jongste leeftijdsklassen is duidelijk een gevolg van het dalende animo
om op het ouderlijk bedrijf te gaan werken. Des ondanks zijn de jongste
leeftijdsklassen ook nu nog vrij sterk vertegenwoordigd. Ongetwijfeld
zal nog een vrij groot aantal zoons van beroep veranderen. Dit blijkt
ook in de periode 1965-1970 het geval geweest te zijn. Uit de verande-
ringen in de leeftijdsopbouw van de zoons en van de jonge bedrijfshoof-
den is namelijk af te leiden, dat van de 20-30-jarige meewerkende zoons
die in 1965 aanwezig waren, sindsdien een vierde deel buiten de land-
bouw is gaan werken.

Het aantal werknemers dat ten minste 26 weken in de landbouw werke-
te is volgens het Bedrijfspensioenfonds voor de Landbouw aanmerkelijk
hoger dan het aantal vaste arbeidskrachten. Het aantal CAO-contracten
in 1970/1971 en het aantal vaste vreemde arbeidskrachten volgens de
CBS-telling 1970 was namelijk resp. 819 en 888. Er zijn in Drenthe veel
tijdelijke werknemers en een belangrijk deel van de agrarische werk-
nemers werkt niet op de land- en tuinbouwbedrijven. Wat de leeftijdsop-
bouw betreft is er meer overeenstemming. Uit alle tellingen blijkt na-
melijk dat er naar verhouding veel jongeren zijn en uit vergelijking van
de leeftijdsopbouw in voorgaande jaren dat er tevens veel jonge werk-

nemers van beroep veranderen.

§ 2. De ontwikkeling van het aantal bedrijven en de bedrijfs grootte

Indien men de ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven en de bedrijfs grootte structuur in Drenthe over een lange termijn gaat vergelijken dan hebben er zich toch wel belangrijke wijzigingen voorgedaan.

Tabel 3. De ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven in Drenthe.

Jaren	Landbouwbedr. hoofdberoep landbouwer naar gr.kl.							Gem. bedr. gr. $\geq$ 1 ha
	1-5	5-10	10-15	15-20	20-30	$\geq$ 30	$\geq$ 1	
1947	4 512	4 529	3 255	1 839	1 623	537	16 295	10,9
1950	4 160	4 996	3 241	1 931	1 509	460	16 297	10,9
1955	3 053	5 013	3 249	1 905	1 616	511	15 347	11,7
1959	2 305	4 182	3 623	2 136	1 608	525	14 214	12,7
1965	1 476	2 962	3 409	2 251	1 821	663	12 582	14,3
1970	598	1 785	2 465	2 165	2 131	895	10 039	17,8

Behalve een sterkere afnemng van het aantal bedrijven zien we een duidelijke verschuiving naar de hogere grootte klassen. Aangezien in deze provincie het accent vrij sterk valt op de aan grond gebonden produktie, kan de oppervlaktegrens van het af- en toenemen van het aantal bedrijven gezien worden als een indicatie van de minimum bedrijfs grootte. Omstreeks 1955 lag deze grens nog bij 10 ha, in 1960 was dit 13 ha, in 1965 ruim 16 ha, terwijl thans een bedrijfs grootte van minstens 20 ha als een minimum-grootte kan worden beschouwd. Dit betekent, dat in de afgelopen jaren de minimum-bedrijfs grootte jaarlijks twee derde ha opliep. Het achterblijven van de toeneming van de gemiddelde bedrijfs grootte wijst erop, dat een groot deel van de kleinere bedrijven onder voortdurende druk blijft staan. Wil men zijn positie handhaven, dan dient de produktieomvang van het bedrijf vergroot te worden. In den regel kiest men hiervoor de weg middels oppervlaktevergroting.

In de landbouwgebieden zien we vrij grote verschillen in de bedrijfs grootte. Dit is mede een gevolg van de produktieomstandigheden en het bedrijfstype dat zich in een bepaalde streek ontwikkeld heeft.

Tabel 4. Aantal bedrijven hoofdberoep landbouwer naar gebied

	Jaren	Bedrijven naar grootteklassen in ha						Gem. bedr.gr.
		< 10	10-15	15-20	20-30	≥ 30	alle	
Weidegebied v/h Noorderveld	1965	370	190	111	62	9	742	11,1
	1970	172	139	109	79	24	523	14,2
	index	46	73	98	127		71	
Centraal Zand + Hondsrug	1965	1757	1748	1292	1068	342	6207	15,2
	1970	917	1151	1153	1260	478	4959	18,1
	index	52	66	89	118	140	80	
Z.W.Weidegeb.+ Dieverdingspel+ Hoogeveen	1965	2081	1047	485	381	58	3952	10,6
	1970	1171	864	579	392	85	3091	13,1
	index	56	83	119	103	147	78	
Veenkoloniën + Smilde	1965	426	424	363	410	254	1877	19,1
	1970	252	311	324	400	308	1595	22,5
	index	59	73	89	98	121	85	
Drenthe	1965	4634	3409	2251	1821	663	12778	14,1
	1970	2512	2465	2165	2131	895	10168	17,1
	index	54	72	96	117	135	80	

In de veenkoloniale gebieden zijn de bedrijven het grootst en overheerst het akkerbouwtype. Op de zandgronden in het Centraal zandgebied en op de Hondsrug zijn de bedrijven kleiner en is naast de veehouderij de akkerbouw van betekenis. In de overige gebieden overheeft de veehouderij in sterke mate en zijn de bedrijven het kleinst.

Ter vergelijking van de bedrijfsgroottestructuur in andere gebieden kan worden opgemerkt, dat voor geheel Nederland de gemiddelde bedrijfsoppervlakte van de landbouwbedrijven in 1970 ruim 15 ha was. Voor de zandgronden en weidegebieden was dit resp. 12 en 16 ha. De iets gunstiger oppervlaktestructuur op de zandgronden in Drenthe, leidt echter niet tot een hogere produktieomvang van de bedrijven, omdat in vergelijking met de zandgronden elders, de veredelingsproduktie hier slechts in zeer geringe mate ontwikkeld is.

§ 3. De ontwikkeling van het aantal bedrijven in de keuzegemeenten

Wat de bedrijfsgroottestructuur betreft en de ontwikkeling gedurende de laatste jaren blijken volgens de CBS-tellingen de keuzegemeenten goed overeen te stemmen met de Drentse zandgronden in zijn geheel. Alleen in de grootteklassen boven de 30 ha is het aantal bedrijven in de keuzegemeenten iets minder. De invloed hiervan op het totale ontwikkelingsbeeld is echter gering, zodat aangenomen mag worden dat de gemeenten te zamen een goed beeld geven van de ontwikkeling op de Drentse zandgronden.

Tabel 5. Bedrijfsgroottestructuur in de keuzegemeenten en op de zandgronden

Groottekl. in ha	Drentse zandgronden			Keuzegemeenten			Keuzegem. in 1970 in %
	1965	1970	index	1965	1970	index	
< 5	4 173	1 446	35	701	226	32	16
5 - 10	2 820	1 805	64	538	362	67	20
10 - 15	3 017	2 206	73	555	407	73	18
15 - 20	1 899	1 865	98	341	368	108	20
20 - 30	1 423	1 748	123	210	303	144	17
≥ 30	416	597	144	46	63	137	11
Alle beroepen	13 748	9 667	70	2 391	1 729	72	18
Landbouwers	10 901	8 573	79	1 940	1 547	80	18

Op de Drentse zandgronden en in de keuzegemeenten is in de periode 1965-1970 volgens de CBS-bedrijfstellingen het aantal landbouwbedrijven met gemiddeld 4,5% per jaar verminderd. Dit percentage is ruim 1% hoger dan de afnemning van het aantal bedrijfshoofden volgens de CBS-waarnemingen. In feite zal de ontwikkeling van het aantal bedrijven en van het aantal bedrijfshoofden weinig uiteenlopen, maar is het geconstateerde verschil een gevolg van het niet meer meetellen van de bedrijven die kleiner zijn dan 10 sbe in 1970, waardoor het afnemingsniveau van de bedrijven iets te hoog is aangegeven. Dergelijke verschillen treden bij deze tellingen vaker naar voren en zijn een gevolg van het streven naar een grotere nauwkeurigheid van de tellingen, waardoor echter het gevaar ontstaat van overschatting van de afnemning.

Zoals elders in deze studie is vermeld, past het LEI een eigen beroepsindeling toe, die voor wat het criterium hoofdberoep landbouw betreft vrijwel gelijk is, maar waarbij ten gevolge van een nauwkeuriger beoordeling, meer grondgebruikers in de categorie niet-agrariërs worden geplaatst. Vooral voor het bepalen van het aantal landbouwers dat het bedrijf opheft of dat van beroep verandert, is uiteraard het juist vaststellen van het oorspronkelijke beroep belangrijk. Het onderzoek in de keuzegemeenten bevestigt de veronderstelling dat de reële afnemning van het aantal landbouwbedrijven de laatste jaren niet meer dan 3% zal zijn geweest.

Tabel 6. De ontwikkeling van het aantal landbouwbedrijven hoofdgroep landbouwer volgens LEI- en CBS-indeling

Groottekl. in ha	Keuzegem., LEI-indeling				Drentse zandgronden CBS-ind.
	1963	1966	1971	index '71/'66	index 1970/1965
< 5	159	92	60	65	43
5 - 10	599	388	253	65	60
10 - 15	557	508	374	74	72
15 - 20	320	358	356	99	78
≥ 20	220	276	358	127	130
Alle	1 855	1 622	1 401	86	79

De verschillen in indelingscriterium zijn ook thans nog niet geheel weggelaten, hoewel er steeds meer overeenstemming wordt bereikt. Van de bedrijfshoofden die het CBS in 1971 in de keuzegemeenten kwalificeerde als landbouwer, had volgens het LEI 4% een hoofdberoep buiten de landbouw en was 2% rustend. De verschillen traden vrijwel uitsluitend op in de kleinere grootteklassen. Beneden de 10 ha werd een vierde deel van de landbouwbedrijven volgens het CBS door het LEI niet als zodanig ingedeeld.

HOOFDSTUK II

De veranderingen in het aantal bedrijfshoofden

Veranderingen in het aantal bedrijfshoofden hebben plaats door toetreding en uittreding. De uittreding geschiedt meestal op oudere leeftijd door beroepsbeëindiging, maar kan ook minder afhankelijk van de leeftijd het gevolg zijn van beroepsverandering. De hierdoor ontstane open plaatsen worden in de eerste plaats aangevuld door meewerkende boerenzoons die zelfstandig worden, maar in beperkte mate ook door anderen, waarvan een deel reeds een ander beroep heeft uitgeoefend.

Hieronder volgt een toelichting op de begrippen die in het onderzoek zijn gehanteerd.

Onder uittreden en toetreden van bedrijfshoofden wordt verstaan het uittreden en toetreden tot de groep grondgebruikers van wie het hoofdberoep boer of tuinder was of is. Ná uittreden en vóór toetreden kunnen de desbetreffende personen wel geregistreerd zijn bij de DBH, omdat zij grond of vee hebben, maar in dit geval oefenen ze de landbouw niet als hoofdberoep uit.

In dit hoofdstuk komen aan de orde:

- de uitgetreden bedrijfshoofden;
- de beroepsbeëindiging en de beroepsverandering;
- de toegetreden bedrijfshoofden;
- de bedrijfswisseling;
- de bedrijven van de uitgetreden en toegetreden bedrijfshoofden;
- de gemeenschappelijke exploitatie.

§ 1. Het aantal geregistreerden naar beroepsgroepen

Bij de LEI-onderzoekingen worden de volgende categorieën grondgebruikers onderscheiden

- A-grondgebruikers : het hoofdberoep is landbouwer, veehouder of tuinder
- B-grondgebruikers : het hoofdberoep is landbouwer, veehouder of tuinder met een nevenberoep
- C-grondgebruikers : met een hoofdberoep, geen boer of tuinder
- D-grondgebruikers : rustende beroepspersonen met grondgebruik.

Er blijken zich per beroepsgroep behalve door het verdwijnen en nieuw komen als grondgebruiker, ook veranderingen voor te doen door wisseling van beroepsgroep. Dit blijkt uit tabel 7.

Tabel 7. Aantal grondgebruikers in 1966 en 1971 per beroepsgroep

		A+B 1971	C 1971	D 1971	Verdwenen 1966-1971	
A + B	1966	1761	1314	50	62	335
	C 1966	360	24	232	20	84
	D 1966	260	2	5	113	140
Totaal	1966	2381	1340	287	195	559
Nieuw	1966-1971	218	180	28	10	
Aantal in	1971	2038	1520	315	205	

In 1966 bestond 74% van de grondgebruikers uit A+B-bedrijfshoofden; 15% behoorde tot de C- en 11% tot de D-groep. Dit beeld heeft zich in de periode 1966-1971 weinig gewijzigd. De vermindering van het aantal grondgebruikers heeft zich per saldo in alle beroepsgroepen in ongeveer gelijke mate voorgedaan.

De vermindering van het aantal A+B-bedrijfshoofden was in 5 jaar tijd 13,6%, wat overeenkomt met 2,7% per jaar. Deze vermindering wordt veroorzaakt door het hoge percentage bedrijfshoofden dat uit de registratie verdween (19) en door verschuivingen tussen de beroepsgroepen. Er gingen van de A+B-groep resp. 3% - 4% naar de C- en D-groep.

Van de D-grondgebruikers beëindigden in 5 jaar tijd meer dan de helft het grondgebruik. Hieruit is te concluderen dat de z.g. D-bedrijfjes een vrij kort bestaan hebben.

§ 2. De uitgetreden bedrijfshoofden

In de periode 1966 tot 1971 is niet minder dan 25% van de A+B-bedrijfshoofden uitgetreden. Ten gevolge van beroepsbeëindiging en overlijden verdween resp. 14 en 4% en door beroepsverandering 7%.

De beroepsbeëindiging begint omstreeks de 55-jarige leeftijd, krijgt pas enige betekenis vanaf 60 jaar. Van de boeren die in 1966 ouder waren dan 60 jaar beëindigde gedurende de onderzoeksperiode de helft het beroep. De gemiddelde leeftijd waarop beëindiging plaats had was, exclusief de invloed van overlijden, gemiddeld 65 jaar.

Men zou verwachten, dat de beroepsverandering zich hoofdzakelijk voordoet in de jongere leeftijdsklassen. Het onderzoek laat echter zien, dat er tot 55 jaar weinig verschil is en dat zelfs op latere leeftijd nog beroepsverandering plaats heeft. De gemiddelde leeftijd van beroepsverandering ligt derhalve hoog, nl. 46 jaar.

Tabel 8. Beroepsbeëindiging en beroepsverandering naar leeftijd en grootteklasse.

Leeftijd/ grootteklasse	Aantal expl. in 1966	Percentage exploitanten verdwenen door:			
		overlijden	beroeps- beëind.	beroeps- verand.	totaal
< 40 jaar	406	-	-	9	9
40 - 49 jaar	528	2	2	8	12
50 - 54 jaar	263	3	6	11	20
55 - 54 jaar	219	6	19	5	30
≥ 60 jaar	345	11	51	1	63
totaal	1 761	4	14	7	25
< 10 ha	504	7	21	12	40
10 - 15 ha	534	4	13	6	23
15 - 20 ha	396	3	7	4	14
20 - 30 ha	264	3	13	4	20
≥ 30 ha	63	3	11	6	20

De beroepsbeëindiging had naar verhouding meer plaats op kleine bedrijven, terwijl vooral in de grootteklasse 15 - 20 ha het percentage beëindigingen opvallend laag was. De oorzaak van deze verschillen liggen hoofdzakelijk in de leeftijdsopbouw van de grootteklassen. Beneden de 10 ha waren er veel oudere boeren terwijl vooral van 15 - 20 ha er veel jongere bedrijfshoofden waren. Beneden de 10 ha was nl. 43% van de bedrijfshoofden 60 jaar en ouder, terwijl dit slechts 26% was in de grootteklasse van 15 tot 20 ha.

De beroepsverandering had eveneens meer plaats op de kleinere bedrijven. Dit ondanks het feit dat de leeftijdsopbouw, zoals reeds is vermeld in deze grootteklasse ouder is. De geringe bedrijfsgrootte is hier duidelijk van sterkere invloed op het aantal beroepsveranderingen dan de leeftijd van het bedrijfshoofd.

Vergelijkt men de cijfers over beroepsbeëindiging en beroepsverandering met die van een soortgelijk eerder onderzoek in Drenthe 1), dan blijkt dat de beroepsverandering op de zandgronden slechts weinig is toegenomen. De beroepsbeëindiging is sterk afgenomen (tabel 9).

1) Beroepsverandering door zelfstandige agrariërs en de vermindering van het aantal bedrijven in Drenthe, rapport 2.12.

Tabel 9. Beroepsbeëindiging, beroepsverandering, bedrijfssanering

	% per jaar	
	periode 1963-1966	periode 1966-1971
Beroepsbeëindiging (incl. overlijden)	6,7	3,6
Waarvan met sanering	0,9	0,4
Beroepsverandering	1,3	1,4
Waarvan met sanering	0,2	0,2

In de periode 1963-1966 was het aantal boeren dat gebruik maakte van de saneringsregeling ruim 1% per jaar; in de periode 1966-1971 was dit ca. 0,6%. De relatieve vermindering van het aantal saneringsgevallen wordt wellicht mede veroorzaakt door een minder aantrekkelijke saneringsregeling. Met ingang van 1 januari 1971 is er een andere saneringsregeling van kracht geworden. Van alle saneringsgevallen ging in de periode 1966-1971 bijna 40% met beroepsverandering gepaard.

Van de beroepsveranderingen ging 17% en van de beroepsbeëindiging 11% gepaard met sanering van het bedrijf.

De bedrijfshoofden kunnen na beroepsverandering en na beroepsbeëindiging nog grond in gebruik hebben. Het betreft dan dus respectievelijk de overgang van A+B naar de C- en D-groep. Van alle beroepsveranderaars hield 40% en van de beroepsbeëindigers 26% nog grond aan. Wel betekent deze overgang doorgaans een belangrijke inkrimping van de oppervlakte grond die in gebruik is. Dit blijkt uit tabel 10, waarin tevens het grondgebruik in 1966 is aangegeven van de beroepsveranderaars en beroepsbeëindigers die in 1971 geen grond meer hadden.

Tabel 10. Beroepsverandering en beëindiging van het grondgebruik.

	Gemiddelde oppervlakte	
	1966	1971
Beroepsverandering met grond	8,68	5,70
Beroepsbeëindiging met grond	9,15	2,81
Beroepsverandering zonder grond	10,82	.
Beroepsbeëindiging zonder grond	12,95	.

De bedrijven van de beroepsveranderaars waren gemiddeld groter dan die van de beroepsbeëindigers. Ook de oppervlakte nog in gebruik in 1971, was na beroepsverandering groter dan na beroepsbeëindiging. De beroepsbeëindiging wordt vaak gekenmerkt door een proces van geleidelijk grond afstoten, zodat de bedrijven dan reeds verkleind zijn voordat er sprake is van beroepsbeëindiging. Bij beroepsverandering

blijft het grondverlies in eerste instantie nog beperkt.

Het is opmerkelijk dat de bedrijfshoofden die bij beroepsbeëindiging of beroepsverandering alle grond - althans binnen enkele jaren - hebben afgestoten, in 1966 meer grond hadden dan de bedrijfshoofden die na beroepsbeëindiging of beroepsverandering in 1971 nog grond hadden.

Over de gevolgen van de beroepsverandering en van de beroepsbeëindiging voor het vrijkomen van grond, geeft hoofdstuk III cijfers.

Het volgende overzicht geeft een indruk van de nieuwe beroepen van de van beroep veranderde boeren.

Nieuwe beroepen:	%
zelfstandig beroep	14
agrarische loondienst	10
agrarisch verwant loondienst (incl. arbeid zuivelfabriek)	17
fabrieksarbeider (excl. arbeider zuivelfabriek)	18
ongeschoolde beroepen (excl. fabrieksarbeider)	41

In dit overzicht zijn tot de ongeschoolde beroepen gerekend: los arbeider, pakhuis knecht, opperman, transportarbeider, werknemer in een kantine. Er is geen duidelijk verband tussen de nieuwe beroepen en de bedrijfsoppervlakte. Wel bleek dat er van de beroepsveranderaars met een bedrijf boven 20 ha minder vaak een ongeschoold beroep aavaarden. Het blijkt dat er van de beroepsveranderaars boven 50 jaar relatief minder fabrieksarbeider werden en relatief meer in een ongeschoold beroep terecht kwamen. In 11% van de gevallen van beroepsverandering werd het nieuwe hoofdberoep reeds als nevenberoep uitgeoefend.

§ 3. De toegetreden bedrijfshoofden

Er kunnen nieuwe bedrijfshoofden toetreden vanuit de aankomende generatie boeren en doordat beroepspersonen met een ander beroep boer worden. Hiernaast is in dit onderzoek eveneens de voortzetting van het bedrijf door een weduwe als toetreding beschouwd. Het betreffend aantal van 13 gevallen was nl. te klein om als een aparte groep te worden behandeld.

In tabel 11 zijn per grootteklasse het verdwijnen en nieuw komen van exploitanten vermeld.

Tabel 11. Uit- en toetreden en wijziging van het aantal exploitanten

	Aantal expl. in		Index aant. % expl. in '71 1966 = 100	Verdwe- nen expl.	Nieuwe exploitanten		
	1966	1971			in % aan- tal in '66	in % aan- tal in '71	totaal 100
< 10 ha	504	327	65	40	9	14	22
10 < 15 ha	536	393	73	24	11	15	29
15 < 20 ha	396	380	96	14	9	10	18
≥ 20 ha	327	420	128	20	20	15	31
Totaal	1763	1520	86	25	12	14	100

Het aantal nieuwe bedrijfshoofden is kleiner dan het aantal verdwenen bedrijfshoofden, achtereenvolgens 12% en 25% van het aantal in 1966. De nieuwe bedrijfshoofden hebben over het algemeen grotere bedrijven dan de verdwenen bedrijfshoofden exploiteerden. In de kleinste grootte- klassen is de vervanging duidelijk lager. Toch is de belangstelling voor kleine bedrijven nog groot. Immers van de nieuwe bedrijfshoofden heeft 22% een bedrijf dat kleiner is dan 10 ha en de helft een bedrijf kleiner dan 15 ha. Uit tabel 12 blijkt dat deze belangstelling slechts gedeel- telijk van de jongere generatie komt. (Zie tabel 12 op blz.27.)

Ongeveer driekwart van de nieuwe bedrijfshoofden kwam uit de aan- komende generatie boeren. Circa een kwart van de nieuwe exploitanten is op een andere wijze dan door generatiewisseling toegetreden. Van de toegetreden bedrijfshoofden werd 17% door beroepsverandering boer, dus er was eerst een ander hoofdberoep. Meer dan twee derde van deze beroepsveranderaars had reeds grond of vee. Deze beroepveranderingen treft men vooral aan op de bedrijven beneden 10 ha en van 10-15 ha. De reeds geconstateerde belangstelling voor een klein bedrijf blijkt dan ook voor een belangrijk deel van de zijde van deze beroepsveranderaars te komen, die in het merendeel van de gevallen het beroep boer reeds als nevenberoep uitoefenden. Toch valt het op dat in de onderzoeksperiode de helft van de nieuwe exploitanten op de bedrijven beneden 10 ha nog uit de aankomende generatie kwam. Het nieuw komen van exploitanten doordat weduwen het bedrijf voortzetten (7%), komt het meest voor op de kleinere bedrijven.

De gemiddelde leeftijd van bedrijfsaanvaarding door de aankomende boeren is 34 jaar. Deze vrij hoge gemiddelde leeftijd van boer worden - in feite de beroepscarière als zelfstandig boer beginnen - zal beïn- vloed zijn door de toenemende afvloeiing van jongeren.

De vroegere beroepen van de boeren die eerder een ander beroep hadden, zijn als volgt in te delen:

	aantal
agrarische loondienst	11
zelfstandig beroep	6
los werk, grondwerk e.d.	6
overige beroepen, zoals chauffeur, controleur NAK, magazijnbediende	8
onbekend	2

§ 4. De bedrijfswisseling

Bedrijfswisseling heeft - in het kader van dit onderzoek - plaats, in- dien een bedrijfshoofd een A+B-bedrijf verlaat en een ander A+B-bedrijf in exploitatie neemt. Dit proces kan geheel binnen de onderzoeksgemeen- te plaatshebben, maar ook gedeeltelijk er buiten. In het eerste geval is het bedrijfshoofd in beide jaren in het onderzoek aanwezig en is er in feite geen sprake van uittreding en toetreding als bedrijfshoofd.

Tabel 12. Wijze van toetreden per grootteklasse

	Aantal nieuwe exploitanten	Percentage nieuwe exploitanten naar wijze van toetreden				
		voor de le x toe- getreden	door over- lijden echt- gehoot	gehuwd met weduwe	van beroep verand. had grond of vee	van beroep verand. geen grond of vee
< 10 ha	45	51	11	-	29	9
10 < 15 ha	59	69	9	2	10	10
15 < 20 ha	37	86	3	-	8	3
≥ 20 ha	65	94	3	-	3	-
Totaal	206	76	7	-	12	5

In het laatste geval echter verdwijnt het bedrijfshoofd uit het onderzoek of komt er een nieuwe bij.

Tabel 13. De positie van de bedrijfshoofden bij bedrijfswisseling.

Positie bedrijfshoofd	Binnen de gemeente		Buiten de gemeente	
	In 1966	in 1971	vertrokken exploitanten	nieuwe exploitanten
1e exploitant	19	21	17	16
2e exploitant	5	3		1
Alle exploitanten	24	24	17	17

Aangezien de wisselingen vaak gepaard gaan met veranderingen in de bedrijven of zelfs bedrijfsopheffing, was het niet mogelijk om de betreffende bedrijfshoofden en bedrijven geheel buiten beschouwing te laten. Afhankelijk van het doel van de tabellen die in dit onderzoek zijn weergegeven, zijn de bedrijfswisselingen al of niet opgenomen en in enkele gevallen slechts gedeeltelijk.

Uit tabel 13 blijkt, dat in de onderzoeksgemeenten 24 bedrijfshoofden van bedrijf wisselden binnen de gemeente. Wegens het aanvaarden van een bedrijf- elders vertrokken er 17, terwijl er eveneens 17 bedrijfshoofden van buiten de gemeente kwamen om hier een bedrijf in exploitatie te nemen.

Betrekt men het aantal bedrijfswisselingen op het aantal bedrijfshoofden in het onderzoekgebied, dan is 0,5% van de bedrijfshoofden van bedrijf gewisseld.

Uit LEI-onderzoeken 1) blijkt dat zowel ca. 35 jaar terug, als 10 jaar terug de bedrijfswisseling ca. 1% van de bedrijfshoofden omvatte. De betekenis van dit verschijnsel is dus kleiner geworden. De bedrijfswisselingen zijn vrij regelmatig over de grootteklassen verdeeld. Zij hebben in het algemeen niet tot een groter bedrijf geleid. Bij het genoemde LEI-onderzoek 1) is bij 75% van de bedrijfswisselingen sprake van een groter nieuw bedrijf.

Van de achtergebleven bedrijven van de bedrijfswisselaars werd de helft door A+B-bedrijfshoofden voortgezet, 40% opgeheven en kreeg ca. 10% - althans in hoofdzaak - een niet agrarische bestemming. Ruim 60% van de bedrijfswisselaars kreeg het bedrijf door overneming en bijna 40% door splitsing of afsplitsing van een ander bedrijf. Dit laatste percentage is hoger dan voor de toegetreden bedrijfshoofden (zie bijlage 2).

1) Bedrijfsopvolging en wisseling in het gebruik van de grond, rapport 385, LEI.

Bedrijfsopvolging en beroepskeuze in de land- en tuinbouw, LEI 1959.

Uit het feit dat zoveel bedrijfswisselaars nog door stichting of splitsing aan een bedrijf moeten komen, kan men vermoeden dat een vrij groot aantal van hen min of meer gedwongen is het oude bedrijf te verlaten.

Dit verklaart dan tevens waarom er zo weinig sprake is van bedrijfsvergroting bij de bedrijfswisseling.

§ 5. De bedrijven van de uitgetreden en toegetreden grondgebruikers en de bedrijfsoverdracht

In deze paragraaf wordt informatie verschaft over de bestemming van de bedrijven van de uitgetreden bedrijfshoofden en over de wijze van verkrijgen van een bedrijf door toegetreden grondgebruikers.

Tabel 14 geeft hierover cijfers waarbij onder meer onderscheid is gemaakt tussen beroepsverandering en beroepsbeëindiging van het bedrijfshoofd.

Tabel 14. Beroepsverandering, beroepsbeëindiging, bestemming van de bedrijven 1)

Wijze van uittreden le exploitanten	Aantal verdwenen le exploitanten	Bestemming van de bedrijven (%)			
		gecontinueerd als A+B-bedrijf	overge- dragen	door mede- firmant	opge- heven en fusie
overlijden	71	54	9	31	6
beroepsverandering	114	9	-	54	37
beroepsbeëindiging	236	36	9	34	21
Alle oorzaken	421 2)	31	9	39	21

1) Alleen van le exploitanten om dubbeltellingen van bedrijven te voorkomen.

In hoofdstuk III, waarin het uitgangspunt bij de bedrijven ligt, is van alle opgeheven bedrijven de oorzaak van het vrijkomen van deze bedrijven vermeld (beroepsverandering, beroepsbeëindiging, bedrijfswisseling).

2) Exclusief bedrijfswisselingen, exclusief gezinswijzigingen.

Van de bedrijven van de uitgetreden A+B-exploitanten is 40% gecontinueerd als A+B-bedrijf; 39% werd opgeheven en ruim 20% voortgezet in de C+D-groep. Van de 40% gecontinueerde bedrijven werd 31% overgedragen en 9% voortgezet door een mede-exploitant.

Tabel 15. Overdracht van gecontinueerde bedrijven

Wijze van uitreden 1e exploitanten	Aantal ver- dwenen 1e exploitanten	Bedrijven voortgezet door (%)						echtige- note
		mede- firmant	zoon	schoon- zoon	andere familie	vreemde		
overlijden	45	16	47	4	7	2	24	
beroepsverandering	10	-	20	-	10	70		
beroepsbeëindiging	105	20	63	6	-	11		
alle oorzaken	160	17	56	5	3	12	7	

Bij beroepsverandering werd 10% van de bedrijven gecontinueerd en 54% opgeheven. Bij beroepsbeëindiging ligt het accent op het voortzetten van het bedrijf (45%). Bij overlijden van het bedrijfshoofd wordt ruim 60% van de bedrijven gecontinueerd.

Bijlage 1 geeft uitvoeriger de bestemming van de bedrijven die vrijkomen door verschillende oorzaken van uittreden van bedrijfshoofden en door bedrijfswisseling.

Van de nieuwe 1e exploitanten nam 74% een bedrijf over, 12% kwam door stichting of splitsing aan een nieuw bedrijf, terwijl 14% door afstoting van het vroegere hoofdberoep of althans door van de landbouw het hoofdberoep te maken, boer werd (bijlage 2). Er traden 19 exploitanten - als z.g. 2e exploitant - tot een gemeenschappelijke exploitatie toe, d.i. 1,3% van het aantal exploitanten in 1971.

Van de gecontinueerde bedrijven van de uitgetreden 1e exploitanten (160), ging 17% over aan één of meer firmanten, 56% naar een zoon, 5% naar een schoonzoon, 7% naar de echtgenote, 3% naar overige familie en 12% naar een vreemde. De overdracht naar familie is dus sterk in de meerderheid. De overdracht aan een zoon komt vooral naar voren bij beroepsbeëindiging (zie tabel 15 op blz. 30).

De gemiddelde leeftijd bij bedrijfsoverdracht is ca. 63 jaar. Bij overdracht aan een zoon is die leeftijd gemiddeld 1,5 jaar lager. Bij overneming van het bedrijf van vader is de gemiddelde leeftijd van de zoon bijna 35 jaar, iets hoger dan de gemiddelde leeftijd van bedrijfsaanvaarding in het algemeen.

Uit verschillende onderzoeken blijkt dat de laatste jaren de leeftijd van overdracht iets is vervoegd. Het blijkt echter niet dat de leeftijd van bedrijfsoverneming 1) lager is komen te liggen. Bij het berekenen van de gemiddelde leeftijd van bedrijfsafstand en bedrijfsaanvaarding bij de vader-zoon-overdracht, is de gemeenschappelijke exploitatie buiten beschouwing gebleven. Mogelijk zijn er daarbij wel bedrijfsovernemingen opgenomen van zoons aan wie in feite reeds de dagelijkse leiding van het bedrijf was toevertrouwd. Ook al houdt men hiermede rekening, dan blijft de gemiddelde leeftijd van overneming van het ouderlijk bedrijf in Drenthe hoog.

§ 6. De gemeenschappelijke exploitatie

Op 8% van de bedrijven is meer dan één exploitant en op 0,6% van de bedrijven zijn er meer dan twee exploitanten aanwezig.

De gemeenschappelijke exploitatie tussen broer(s) en zuster(s) komt het meest voor bij 5% van het aantal bedrijven. De vader-zoon-combinatie treft men op 2% van de bedrijven aan. In beide jaren is het aandeel van de verschillende exploitatievormen ongeveer gelijk.

---

1) Vgl. De bedrijfsopvolging en wisseling in het gebruik van de grond 1956-1959 LEI-rapport 385.

Er worden relatief meer grote dan kleine bedrijven gemeenschappelijk geëxploiteerd; 6% op de bedrijven van 10-20 ha en 23% op de bedrijven groter dan 30 ha.

Tabel 16. Exploitatievorm

	Aantal bedrijven gemeenschappelijk geëxploiteerd		% bedrijven	
	'66(kol.1)	'71 (kol.2)	kol. 1	kol. 2
1. (Schoon) vader-zoon	34	31	2	2
2. Broer(s)-zuster(s)	89	76	5	5
3. Mengvorm 1 en 2	1	0	-	-
4. Overigen	3	4	-	-
Totaal	127	111	8	8
Totaal aantal bedrijven	1 624	1 401	100	100

De verdeling van de gemeenschappelijke exploitatie over de grootte-
klassen is in 1966 en 1971 ongeveer gelijk. Dit geldt ook voor de vader-
zoon-combinaties. Er zijn verschillende redenen die pleiten voor het be-
staan van een vader-zoon-combinatie. Door de zoon-opvolger reeds in
een vrij vroeg stadium in het bedrijf op te nemen, kan hij zich een eigen
inkomen vormen, hoewel dit ook door het toekennen van een beloning
mogelijk is. De bedrijfsoverneming ontmoet bij vererving minder be-
zwaren, indien de opvolger reeds mede-exploitant is. Een voordeel dat
vooral bij een combinatie van twee broers geldt, is de binding van ar-
beid aan het bedrijf die anders moeilijk aangetrokken kan worden. Voor-
al voor een veehouderijbedrijf kan dit van belang zijn. Naast deze moti-
veringen maakt de vader-zoon-exploitatie een soepele bedrijfsover-
dracht mogelijk. Het is in dit verband opmerkelijk dat de vader-zoon-
combinaties gemiddeld 7 jaar bestaan; een periode die langer is dan
voor een soepele overdracht nodig lijkt. Ondanks de voordelen die het
aangaan van een vader-zoon-combinatie kan hebben, is deze in de onder-
zoekperiode niet toegenomen.

Tabel 17. Gemeenschappelijke exploitatie per grootteklasse

	1966		1971	
	% g.e.	% vader-zoon-expl.	% g.e.	% vader-zoon-expl.
< 10 ha	4	-	4	-
10 < 20 ha	7	2	6	1
20 < 30 ha	13	4	15	5
≥ 30 ha	28	11	23	10
Totaal	8	2	8	2

De broer(s)-zuster(s)-combinatie blijkt een gemiddelde duur van 18 jaar te hebben. Opvallend is dat in Drenthe waar de generatiedruk niet hoog was, er toch veel broer(s)-zuster(s)-combinaties voorkomen en dat deze groep in de onderzoeksperiode niet is afgenomen.

Uit het onderzoek is niet gebleken dat b.v. de generatie-afstand of leeftijd van één der vennoten oorzaak van de vorming van een gemeenschappelijke exploitatie zijn. Er spelen daarbij waarschijnlijk andere factoren, waaronder de vorengenoemde, maar ook incidentele persoonlijke en zakelijke motieven, een rol.

De veranderingen in het aantal bedrijven

Zoals reeds in de inleiding is vermeld, staat in dit hoofdstuk de ontwikkeling van het aantal bedrijven centraal, met name de omvang van de aantalsvermindering en de wijze waarop dit proces zich voltrok. De in het vorige hoofdstuk geconstateerde vermindering van het aantal bedrijfshoofden was uiteraard van invloed op de ontwikkeling van het aantal bedrijven. De aantalsveranderingen bij bedrijfshoofden en bedrijven verliepen echter niet parallel.

Het onderscheid door agrariërs grondgebruik (A+B-bedrijven) en niet agrariërs (C en D-bedrijven), zoals dat in hoofdstuk II is gehanteerd, is ook hier toegepast. Ter plaatse is de motivering van dit onderscheid evenals een omschrijving van de onderscheiden categorieën van bedrijven weergegeven.

§ 1. Het aantal bedrijven en de mutaties per beroepsgroep

In de 6 gemeenten van onderzoek werden per 1 mei 1966 1 622 bedrijven door grondgebruikers met hoofdberoep landbouwer, veehouder of tuinder geëxploiteerd (beroepsgroepen A+B). Vijf jaar later was dit aantal A+B-bedrijven gereduceerd tot 1 401, een vermindering van 13,6%. Een jaarlijkse afneming dus van 2,9% 1).

Het aantal bedrijven in de beroepsgroepen C en D verminderde in dezelfde periode met 15,7%, hetgeen neerkomt op 3,3% per jaar 1). Het saldo voor bovengenoemde aantalsvermindering was een gevolg van opheffing van bedrijven en stichting van nog niet eerder geregistreerde bedrijven. Tevens kwamen, vooral door beroepsverandering en beroepsbeëindiging, een aantal A+B-bedrijven in de beroepsgroepen C en D terecht. Het omgekeerde deed zich ook voor, zij het in geringe mate.

De omvang van de mutaties in de onderscheiden beroepsgroepen is weergegeven in tabel 18. (Zie tabel 18 op blz.35).

---

1) Volgens de formule $(1-d)^n$.

Tabel 18. Verandering van het aantal bedrijven per beroepsgroep

Beroeps- groepen	Aantal bedrijven							
	per 1 mei 1966	opgeheven % 1)	naar C en D resp. A+B % 1)	van C en D resp. A+B % 2)	nieuw gesticht % 2)	per 1 mei 1971 % 1)		
A + B	1 622	172 10,6	107 6,7	24 1,7	34 2,4	1 401 86,4		
C en D	616	224 36,3	24 3,9	107 20,5	44 8,5	519 84,3		
Totaal	2 238	396 17,7	131 5,8	131 6,8	78 4,1	1 920 85,6		

1) In % van het aantal in 1966.

2) In % van het aantal in 1971

Het naar verhouding grote aantal opgeheven bedrijven in de beroepsgroepen C en D heeft voor 62% betrekking op D-bedrijven. Het aantal A+B-bedrijven dat in de groepen C en D terecht kwam, is ruim viermaal zo groot als de verandering in omgekeerde richting. De overgang vanuit de groepen A+B naar groep C was in aantal even groot als de overgang van A+B naar groep D.

In 5 jaar tijd verdween 17,2% van de bedrijven uit de beroepsgroepen A+B. Hiervan werd 62% opgeheven en op 38% werd het grondgebruik of de veehouderij - veelal in geringe omvang - voortgezet als nevenberoep of als restbedrijf, niet altijd door hetzelfde bedrijfshoofd, maar ook, in 1 op de 5 gevallen, door een ander bedrijfshoofd.

Bovengenoemde vermindering van het aantal A+B-bedrijven (279) werd gedeeltelijk gecompenseerd doordat er nieuwe A+B-bedrijven bijkwamen (58). Hiervan waren er 34 nog niet eerder geregistreerd, terwijl er 24 uit de groepen C en D overkwamen naar A+B. Het resultaat van deze mutaties leidde per saldo tot een vermindering van het aantal A+B-bedrijven, zoals dat in de eerste alinea van deze paragraaf is weergegeven.

§ 2. De verdwenen A+B-bedrijven

De uit de categorie A+B verdwenen bedrijven waren in 1966 voor het merendeel (86%) kleiner dan 10 ha.

Er is op dit punt weinig verschil tussen bedrijven die werden opgeheven en bedrijven die in groep C terecht kwamen. De bedrijven echter die naar groep D gingen waren over het algemeen beduidend kleiner. Hiervan was in 1966 ruim 80% kleiner dan 10 ha, terwijl de overige 20% nauwelijks groter dan 10 ha was.

Beroepsbeëindiging met behoud van grondgebruik en/of vee, doet zich dus in hoofdzaak voor op bedrijven van beperkte omvang. Vaak is er echter een proces van geleidelijke bedrijfsverkleining aan voorafgegaan.

Over het algemeen zijn er onder de kleinere bedrijven belangrijk meer uit de A+B-groep verdwenen dan onder de grotere bedrijven (tabel 19).

Tabel 19. Het aantal verdwenen A+B-bedrijven

Bedrijfopper- vlakteklaas	Aantal bedrijven in 1966 beroepsgroep A+B	Aantal uit de beroepsgroep A+B verdwenen bedrijven	
		abs.	in %
< 5 ha	92	47	51
5 - 10 ha	388	107	28
10 - 15 ha	508	85	17
15 - 20 ha	358	26	7
20 - 30 ha	229	12	5
≥ 30 ha	47	2	4
Totaal	1 622	279	17

Uit de klasse der kleinste bedrijven verdween in 5 jaar tijd meer dan de helft van de bedrijven. De grootteklasse 5-10 ha - de op één na dichtstbezette groep in 1966 - werd met 28% uitgedund, terwijl uit de klasse 10-15 - de grootste groep 1966 - 17% verdween.

In het voorgaande zijn de uit de categorie A+B verdwenen bedrijven in twee groepen onderscheiden nl. de opgeheven bedrijven en de in de categorieën C en D voortgezette bedrijven. Hierdoor kon de bestemming van de verdwenen A+B-bedrijven worden nagegaan. Voor een inzicht in de oorzaken van het verdwijnen uit de A+B-groep, is een andere indeling meer zinvol. Uitgaande van de bedrijfshoofden - slechts één per bedrijf dus geen mede-exploitanten - zijn dan te onderscheiden: beroepsbeëindigingen, beroepsveranderingen en bedrijfswisselingen x).

Bij deze laatste groep, de bedrijfswisseling, is het bedrijf uit de A+B-groep verdwenen, doch het bedrijfshoofd bleef hetzelfde beroep uitoefenen op een ander bedrijf. Indirect is ook in deze gevallen van beroepsbeëindiging of beroepsverandering sprake, maar er is niet nagegaan of het vervangen bedrijfshoofd zijn beroeps carrière beëindigde, dan wel van beroep veranderde of zelf ook van bedrijf wisselde. In tabel 20 zijn in de onderste regel deze bedrijfswisselingen verdeeld onder beroepsbeëindiging en beroepsverandering. Als globale verdeelsleutel is gebruikt de verhouding waaronder beide genoemde beroepsmutaties voorkwamen nl. 60% beroepsbeëindiging en 40% beroepsverandering. (Zie tabel 20 op blz. 38).

Door beroepsbeëindiging is in 5 jaar tijd 9,7% van de A+B-bedrijven uit deze beroepsgroep verdwenen, dit is per jaar 1,8%. Rekent men een gedeelte (60%) van de bedrijfswisselingen ook tot beroepsbeëindiging, dan is het per jaar 2,2%.

Door beroepsverandering verdween in dezelfde periode 6,4% van de A+B-bedrijven, per jaar 1,3%. Inclusief 40% van de bedrijfswisselingen is het 1,4% per jaar. De vermindering van het aantal bedrijven was dus voor 60% een gevolg van beroepsbeëindiging en voor 40% van beroepsverandering.

Van de door beroepsbeëindiging en beroepsverandering verdwenen A+B-bedrijven was ruim de helft (53%) kleiner dan 10 ha, waardoor het effect ervan op de verbetering van de bedrijfsgrootte structuur beperkt bleef. Gemiddeld waren de door beroepsverandering verdwenen bedrijven bijna 1 ha groter dan de door beroepsbeëindiging verdwenen bedrijven. De voormalige boeren die van beroep veranderden hebben echter dooreen genomen meer grond aangehouden dan de boeren die gingen rusten.

---

x) Hier komen alleen de bedrijfswisselingen ter sprake waarbij het oorspronkelijke A- of B-bedrijf niet meer als zodanig werd voortgezet.

Tabel 20. Aantal uit de categorie A+B verdwenen bedrijven, ingedeeld naar de beroepsmutatie van het bedrijfshoofd

Beroepsmutaties bedrijfshoofden	Beroepsbeëindiging 1)			Beroepsverandering			Bedrijfs- wisseling	Totaal	
	bedrijfsoppervlakte			bedrijfsoppervlakte					Totaal
	< 10 ha	10-20 ha	≥ 20 ha	< 10 ha	10-20 ha	≥ 20 ha			
Opgeheven A+B-bedr.	50	40	5	28	29	2	59	18	172
	10,4	4,6	1,8	5,8	3,3	0,7	3,6	1,1	10,6
Van cat. A of B naar	44	14	4	27	16	2	45	-	107
C of D	9,2	1,6	1,5	5,7	1,9	0,7	2,8	-	6,6
Alle ver- dwenen	94	54	9	55	45	4	104	18	279
A+B-bedr. Idem, incl. be- drijfswisseling	19,6	6,2	3,3	11,5	5,2	1,4	6,4	1,1	17,2
							10,3		6,9

1) Incl. overlijden.

2) In % van het aantal A+B-bedrijven in 1966.

De in tabel 20 weergegeven aantallen betreffen niet alle beroepsbeëindigingen, beroepsveranderingen of bedrijfswisselingen, doch alleen die waarbij tevens het oorspronkelijk A- of B-bedrijf uit deze beroepsgroep verdween, hetzij door opheffing, hetzij door overgang naar de beroepsgroepen C of D. Het totale aantal bedrijfshoofden dat zijn beroeps-carrière beëindigde of van beroep veranderde, is weergegeven in hoofdstuk II.

Bij het onderzoek is ook een indruk verkregen van de betekenis van de bedrijfsbeëindigingsregeling van het O.- en S.-fonds voor de opheffing van bedrijven. Van de in 1966 aanwezige A+B-bedrijven was in 1971 3,5% met behulp van deze regeling beëindigd, wat neerkomt op 0,8% per jaar. Een derde van het aantal opgeheven A+B-bedrijven verdween in het kader van de O.- en S.-fondsregeling, zoals uit tabel 21 blijkt.

Tabel 21. Bedrijfsopheffing in het kader van het O.- en S.-fonds

Oppervl.- klasse in 1966	Aantal opgeheven landbouwbedrijven				
	totaal	van bedr.hoofden		in het kader v.d. O.- en S.-fondsreg.	
		≥ 50 jaar	aantal	in % v.kol. 2	in % v.kol. 3
1	2	3	4	5	6
< 5 ha	23	16	9	39	56
5 - 10 ha	60	47	26	43	55
10 - 15 ha	61	39	17	28	44
15 - 20 ha	20	11	2	10	18
≥ 20 ha	8	6	2	25	33
Totaal	172	119	56	33	47
< 15 ha	144	102	52	36	51
≥ 15 ha	28	17	4	14	24

De O.- en S.-regeling was alleen van betekenis op de bedrijven kleiner dan 15 ha. De helft van de in deze groep opgeheven bedrijven met een bedrijfshoofd van 50 jaar of ouder kwam voor rekening van het O.- en S.-fonds.

Vóór 1968 konden alleen ondernemers van 50 jaar of ouder van de saneringsregeling gebruik maken. Van het totaal aantal bedrijfshoofden dat gebruik maakte van de O.- en S.-regeling waren er in 1971 slechts 2 jonger dan 50 jaar. Van de bedrijfshoofden die gebruik maakten van de O.- en S.-regeling beëindigden 59% hun beroeps-carrière, terwijl 41% een ander beroep gingen uitoefenen. Op één geval van onteigening na, werden alle beëindigde bedrijven bij een of meer bestaande bedrijven gevoegd.

Bij benadering kon worden vastgesteld dat het aantal bedrijfsopheffingen binnen de onderzochte periode van jaar op jaar toenam. Ongeveer

een derde van de bedrijfsopheffingen had plaats vóór mei 1969 en twee derde tussen mei 1969 en mei 1971. Het aantal bedrijfsbeëindigingen via het O.- en S.-fonds bereikte zijn hoogtepunt in 1967 en het dieptepunt in 1968, om daarna weer geleidelijk te stijgen. In 1970 werd echter het aantal van 1967 nog net niet bereikt.

§ 3. De nieuw-geregistreeerde A+B-bedrijven

In de periode 1966-1971 kwamen er 58 nieuwe A+B-bedrijven bij, dit is 4,1% van de in 1971 aanwezige bedrijven. Hiervan was 60% nieuw gesticht, terwijl 40% uit de groepen C en D overkwam.

Twee derde van de gestichte bedrijven ontstond uit bedrijfssplitsingen, de rest is geformeerd uit losse percelen al of niet aangevuld met veredelingsproductie.

De uit de groepen C en D afkomstige bedrijven betrof voor het merendeel beroepsveranderingen d.w.z. de exploitatie van een land- of tuinbouwbedrijf - voordien nevenberoep - werd hoofdberoep.

Van de nieuwe A+B-bedrijven is 15%^{gt} groter dan 20 ha. Vooral bij de nieuw gestichte bedrijven vormt de niet aan grond gebonden veredelingsproductie de bestaansbasis.

Neemt men de bedrijfsoppervlakte als maatstaf, dan blijkt dus dat deze nieuwe bedrijven de bedrijfsgroottestructuur nadelig beïnvloeden, zij het slechts in beperkte mate aangezien het aantal nieuwe bedrijven gering is.

§ 4. De gecontinueerde bedrijven

Van alle A+B-bedrijven uit 1966 was 83% ook in 1971 nog als A- of B-bedrijf aanwezig. Met betrekking tot het hoofdberoep van het bedrijfs- hoofd deden zich dus op deze bedrijven geen veranderingen voor.

Een aantal van de in 1966 en 1971 aanwezige bedrijven werd tijdens de periode waarop dit onderzoek betrekking heeft, overgedragen aan een jongere generatie. Ook hebben zich oppervlaktewijzigingen voorgedaan, hetgeen van invloed is op de ontwikkeling van de bedrijfsgroottestructuur. Aard en omvang van genoemde wijzigingen vormen het onderwerp van deze paragraaf.

De bedrijfsgroottestructuur - gemeten aan de oppervlakte cultuurgrond - van de in 1966 en 1971 aanwezige bedrijven, geeft in de periode 1966-1971 enige verbetering te zien.

Tabel 22. Aantal bedrijven in de categorie A+B, in 1966 en in 1971 aanwezig per grootteklasse

Oppervlakteklasse	1966		1971	
	aantal	%	aantal	%
< 5 ha	45	3	46	3
5 - 10 ha	281	21	239	18
10 - 15 ha	423	31	358	27
15 - 20 ha	332	25	351	26
20 - 30 ha	217	16	291	22
≥ 30 ha	45	3	58	4
Totaal	1 343	100	1 343	100

In 1966 was nog meer dan de helft (55%) van de in 1966 en in 1971 aanwezige bedrijven kleiner dan 15 ha, dit is in 1971 teruggelopen tot 48%. Het aantal bedrijven tussen 20 en 30 ha nam het meest toe. Een niet onbelangrijk aantal bedrijfshoofden of hun opvolgers, heeft dus kans gezien het bedrijf in oppervlakte te vergroten.

Ruim 11% van de gecontinueerde bedrijven ging door overdracht in andere handen over. In de groep bedrijven van 20 ha en groter werden er naar verhouding belangrijk meer overgedragen (15%) dan van de bedrijven kleiner dan 20 ha (8%). Dit is overigens een voor de hand liggend verschijnsel, omdat vele kleine bedrijven omstreeks de tijd dat het bedrijfshoofd qua leeftijd aan overdracht toe is, verdwijnen omdat er geen opvolger aanwezig is.

Van de overgedragen bedrijven ging 70% naar een zoon of schoonzoon, 21% naar vreemden, terwijl bij 7% van de overdrachten het bedrijf - als gevolg van het overlijden van het bedrijfshoofd - op de weduwe werd overgeschreven.

Van de 1 343 in 1966 en in 1971 aanwezige bedrijven zijn er 2,5% bij een splitsing betrokken geweest d.w.z. er is een bedrijf afgesplitst. De helft van de bij splitsing betrokken bedrijven werd ten tijde van de afsplitsing overgedragen aan de jongere generatie.

Verwacht mag worden dat een aantal van de desbetreffende ondernemers heeft getracht de door afsplitsing veroorzaakte bedrijfsverkleining te compenseren door het aantrekken van andere cultuurgrond of door veredelingsproductie. Op een derde van de door splitsing, verkleinde bedrijven is men erin geslaagd dit geheel of grotendeels ongedaan te maken middels gebruiksverwerving van andere cultuurgrond. In hoeverre op andere door splitsing verkleinde bedrijven dit is gecompenseerd door veredelingsproductie, kon niet worden nagegaan.

Behalve bedrijfssplitsing kwam ook samenvoeging (fusie) van bedrijven voor. Van de gecontinueerde A+B-bedrijven was 4% tussen 1966 en 1971 bij een fusie betrokken; 57% van deze bedrijven met een ander A- of B-bedrijf, de rest met een D-bedrijf. Deze samenvoegingen liepen

slechts in 10% van de gevallen parallel met bedrijfsoverdracht. Hoewel samenvoeging niet vanzelfsprekend bedrijfsvergroting hoeft te betekenen - men kan immers ook grond zijn kwijtgeraakt - is ruim een derde van de bedrijven die een ander bedrijf annexeerden in oppervlakte verdubbeld. Bij de overige bedrijven was de vergroting minder spectaculair. Enkele bedrijven werden zelfs vrij sterk verkleind.

Een aantal van de in het voorgaande besproken splitsingen had betrekking op z.g. schijnsplitsing. De overdrager behield een gedeelte van de grond voor eigen bezigheden en/of inkomensaanvulling na de abdicatie. Zo ook was een aantal samenvoegingen in feite een herstel na een vroegere schijnsplitsing. Het exacte aantal was tijdens het onderzoek niet na te gaan.

§ 5. De ontwikkeling van de bedrijfsgroottestructuur

De mutaties in het aantal bedrijven hebben de bedrijfsgroottestructuur in gunstige zin beïnvloed. De belangrijkste verbetering betreft de vermindering van het aantal kleine bedrijven. De bedrijfsvergrotingen zijn beperkt gebleven, aangezien het verdwijnen van kleine bedrijven slechts weinig cultuurgrond opleverde, terwijl bovendien deze vrijgekomen cultuurgrond niet geheel aan de A+B-bedrijven ten goede kwam.

In deze paragraaf zullen eerst de aantallen bedrijven per oppervlakteklasse worden vergeleken. Daarna volgt een overzicht van de vrijgekomen cultuurgrond en de oppervlaktewinst die de gecontinueerde bedrijven hebben geboekt.

Tabel 23. Aantal bedrijven per grootteklasse

Grootteklasse	1966		1971	
	aantal	%	aantal	%
< 5 ha	92	6	60	4
5 - 10 ha	388	24	253	18
10 - 15 ha	508	31	374	27
15 - 20 ha	358	22	356	26
20 - 30 ha	229	14	298	21
≥ 30 ha	47	3	60	4
Totaal aantal (100%)	1622	100	1401	100

In de grootteklasse 15-20 ha ligt de scheiding tussen toe- en afnemingen van de aantallen bedrijven. In 1966 was 61% van de bedrijven kleiner dan 15 ha, in 1971 is dit teruggelopen tot 49%.

De omvangrijkste aantalsvermindering betrof de grootteklasse van 5 tot 10 ha. Het aantal bedrijven in deze groep verminderde in 5 jaar met meer dan een derde.

Zeer belangrijk ook is de toeneming van het aantal bedrijven tussen 20 en 30 ha met bijna een derde. Deze toeneming werd in hoofdzaak gerealiseerd door vergroting van bedrijven tussen 15 en 20 ha.

De mutaties in het aantal bedrijven zijn gedetailleerd weergegeven in bijlage 3.

In de periode 1966-1971 verminderde niet alleen het aantal A- +B-bedrijven, doch ook de totale oppervlakte cultuurgrond die bij deze bedrijven in gebruik was. Deze areaalvermindering bedroeg 3,4% en was naar verhouding minder omvangrijk dan de vermindering van het aantal bedrijven, zodat de gemiddelde bedrijfsgrootte van de A- +B-bedrijven toenam met ruim 1,5 ha.

Bovengenoemde areaalvermindering - waarvan ruim de helft (54%) aan de agrarische produktie werd onttrokken - werd veroorzaakt door bedrijfsopheffing en overgang naar de groepen C en D (te zamen 11,9%), hetgeen weer grotendeels werd gecompenseerd door bedrijfsvergroting; stichting van nieuwe A+B-bedrijven en de overgang vanuit groep C naar de groepen A+B.

De A- +B-bedrijven die zowel in 1966 als in 1971 aanwezig waren - 83% van het aantal in 1966 - wisten een areaaluitbreiding te realiseren van 6,5%. Hierdoor steeg de gemiddelde bedrijfsoppervlakte in deze groep met 1 ha.

In bijlage 4 zijn de mutaties met betrekking tot het grondverkeer gedetailleerd weergegeven.

Het geheel van mutaties in aantallen bedrijven en oppervlakte cultuurgrond toont aan dat verbetering in de bedrijfsgroottestructuur, voornamelijk werd bereikt door de vermindering van het aantal - meest kleine - bedrijven. Hierbij kwam slechts weinig grond beschikbaar voor vergroting van de gecontinueerde bedrijven. Deze vrijgekomen grond kan bovendien niet geheel (71%) voor bedrijfsvergroting worden benut.

Het verschil in de betekenis voor de verbetering van de bedrijfsgroottestructuur van resp. beroepsbeëindiging en beroepsverandering is weergegeven in tabel 24 (zie blz. 44).

Van de bijna 23 000 ha cultuurgrond die in 1966 bij de 1 622 bedrijven van de categorieën A- +B in gebruik waren, kwam in de periode 1966-1971 bijna 10% gebruiksvrij 1). Voor 62% was dit een gevolg van beroepsbeëindiging (incl. overlijden) en voor 38% van beroepsverandering. In § 2 is geconstateerd dat de vermindering van het aantal bedrijven voor 60% een gevolg was van beroepsbeëindiging en voor 40% van beroepsverandering. De verhouding tussen beroepsbeëindiging en verandering met betrekking tot de betekenis van enerzijds het vrijkomen van cultuurgrond en anderzijds het verdwijnen van bedrijven is nagenoeg gelijk. Dit ondanks het feit dat de ten gevolge van beroepsverande-

---

1) Excl. de overdrachten.

ring verdwenen bedrijven gemiddeld 1 ha groter waren dan de bedrijven die door beroepsbeëindiging verdwenen. De verklaring hiervoor is, dat door beroepsverandering meer grond in de categorieën C en D terecht kwam dan door beroepsbeëindiging. Dit is tevens de oorzaak dat de relatieve betekenis van de vrijgekomen cultuurgrond voor de verbetering van de bedrijfsgroottestructuur, belangrijk minder was dan die van het aantal verdwenen bedrijven. Dit is mede veroorzaakt door het verlies van cultuurgrond aan niet agrarische bestemmingen.

Tabel 24. De door beroepsbeëindiging en beroepsverandering vrij gekomen oppervlakte cultuurgrond resp. het aantal verdwenen bedrijven in % van 1966

	Vrijgekomen cultuurgrond	Verdwenen bedrijven
Beroepsbeëindiging (incl. overlijden)		
bedrijfsopheffing	4,7	6,5
naar categorie C of D	<u>1,3</u>	<u>3,8</u>
Totaal	6,0	10,3
Beroepsverandering		
bedrijfsopheffing	3,1	4,1
naar categorie C of D	<u>0,6</u>	<u>2,8</u>
Totaal	3,7	6,9
Totaal bedrijfsopheffing	7,8	10,6
Totaal naar categorie C of D	<u>1,9</u>	<u>6,6</u>
Totaal	9,7	17,2

BIJLAGE 1

De redenen van uittrekking van de bedrijfshoofden 1) en de bestemming van het bedrijf

Bestemming van de bedrijven	Over-lijden	Ziek-te	Redenen van uittrekking uit de A+B-groep					Alle redenen	
			Renteneren met grond	Renteneren zonder grond	Beroepsverandering met grond	Beroepsverandering zonder grond	Bedrijfs-wisseling		Grens-wijziging
Gecontinueerd door:									
een ander mede-firmant	38	2	10	72	3	7	18	1	151
Opgeheven en grond: verdeeld	7	2		19					28
niet agrar. gebruik	18	7		48		41	9		123
div. bestemmingen		1	1	1		3	2		6
Gefuseerd door:						3	1		6
A+B-bedrijf	4	1		13		12	6		36
C-bedrijf				1					1
D-bedrijf									
Naar C-groep en: zelf in exploitatie					43				43
door ander geëxpl.	2	1		6		2			11
Naar D-groep en: zelf in exploitatie			47						47
door ander geëxpl. grenswijziging	2			4				2	6
Aantal uitgetreden	71	14	58	164	46	68	36	3	460

1) Alleen de 1e exploitanten, inclusief de bedrijfswisselingen.

BIJLAGE 2

De redenen van toetreding van de bedrijfshoofden 1) en de verkrijging van het bedrijf

Wijze waarop bedrijf verkregen is	Redenen van toetreding tot A- + B-groep						Alle rede- nen
	Ber.- aanvaar- ding	Overl: echt- genoot	Gehuwd met weduwe	Beroepsverandering		Bedr.- wisse- ling	
				had grondgebr.	had geen grondgebr.		
Overgenomen	106	13	1	2	7	23	152
Stichting	3				2	7	12
Splitsing	14				1	7	22
C-bdr.voorheen	1			21			22
D-bedr. voorheen				2			2
Aantal toege- treden	124	13	1	24	11	37	210

1) Alléén de 1e exploitanten, inclusief de bedrijfswisselingen.

BIJLAGE 3

Veranderingen in het aantal A+B-bedrijven in de periode 1966-1971

Bedrijfsop- vlaktekla- sse	Aantal gecontinueerde A+B-bedrijven in 1966						Gec. en tevens betrokken bij: splijts.samenv.		Tot.aantal gec.A+B- bedr. in '71		Aant. nieuw ge- stichte- en v.d. gr. C of D afk. A+B-bedr.		Totaal aantal A+B-bedrijven in 1971	
	< 10	10-20	20-30	30-40	40-50	≥ 50	abs.	%	abs.	%	abs.	%	abs.	%
Aant.	< 10	10-20	20-30	30-40	40-50	≥ 50	Sub.-totaal							
ge-	ha	ha	ha	ha	ha	ha	abs.	%						
cont.	239	588	19	-	-	-	268	21	13	4	285	21	313	22
A+B-	70	3	94	160	4	-	678	54	13	18	709	53	730	52
bedr.	-	1	12	19	3	-	261	21	8	22	291	22	298	22
in '71	-	-	-	4	2	-	35	3	-	10	45	3	46	3
	-	-	-	2	2	-	6	1	-	2	8	1	9	1
	-	-	-	2	3	-	5	0	-	-	5	0	5	0
Sub.	abs.	312	712	191	28	7	1253	100	34	56	1343	100	1401	100
totaal	%	25	57	15	2	1	0	100						
Gé-														
cont.														
en te-	6	14	9	3	2	-	34							
vens samenv.	8	29	17	2	-	-	56							
betr.														
bij														
Tot. aant.	abs.	326	755	217	33	9	3	1343						
gecont. A+B-	bedr. in '66	%	24	56	16	2	1	0	100					
Aant. opgeh.- en naar de gr. C of D verdw. A+B- bedrijven														
	154	111	12	1	1	-	279							
Totaal aant. abs.	480	866	229	34	10	3	1622							
A+B-bedr.														
in 1966	%	30	53	14	2	1	0	100						

1) Gecontinueerd(e).

BIJLAGE 4

Het grondverkeer van- en naar A- of B-bedrijven in de periode 1966 - 1971

Aard der bedrijvenmutaties	Aantal in 1966		Aantal in 1971		Verschil in opp. cult. gr. '66/'77 in ha	Dit verschil in oppervlakte cultuurgrond is: (in ha)							
	A+B bedrijven	ha cultuurgrond	A+B bedrijven	ha cultuurgrond									
	ven	abs. p. bedr.	ven	abs. p. bedr.									
Gecontinueerde A-of B-bedrijven	1 343	20 153	1 343	21 467	16,00 +	1 314	1 314						
Opgeheven A-of B-bedrijven	172	1 798	10,42		-	1 798	1 798						
A of B verdwenen naar C of D	107	929	8,70		-	929	502	427					
Nieuw gesticht A+B Van C of D, nieuw als A of B				34	376 11,06 +	376	376	376					
Totalen	1 622	22 880	14,11	24	258 10,75 +	258	141	117	258				
Saldi: 1971 t.o.v. '66				1 401	22 101 15,78 -	779	2 727	141	1 807	1 948	502	2 225	
				-221	-779 +1,67.					-779	+361	+418	3)

1) Dit kunnen zijn A-, B-, C- of D-bedrijven.

2) Idem, tevens niet-agrarische bestemmingen.

3) Geheel niet-agrarische bestemming.